
Karen Armstrong, **Kudüs'ün Tarihi: Bir Şehir Üç Semavi Din,**
çev. İrem Sağlamer (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2021), 599 s.

Kudüs ve çevresi binlerce yıldır insanlar tarafından kutsal kabul edilen bir bölgedir. Özellikle Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar bu coğrafya üzerine yazılar kaleme almıştır. Bu yazılar din, tarih, siyaset, coğrafya, arkeoloji, mimari başta olmak üzere hemen her konuyu kapsamaktadır. Çünkü üç dinin mensupları için de Kudüs çok büyük bir öneme sahiptir. Bu kutsal coğrafyayı anlamak, anlatmak ve organik bir bağ kurmak adına büyük çaba gösterilmiştir. Karen Armstrong da bu eserinde tam olarak üç dinin mensuplarının Kudüs ile kurdukları ya da kurmaya çalıştıkları bağları ele almaya çalışmaktadır.

Karen Armstrong denildiğinde akla ilk olarak *Tanrı'nın Tarihi* adlı eseri gelmektedir. Armstrong, ismiyle özdeşleşen *Tanrı'nın Tarihi*'ni 1993 yılında yayımlamıştır. *Tanrı'nın Tarihi*'nde Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dinlerinin Tanrı algısını, bu algının zaman içerisinde nasıl dönüştüğünü inceleyen Armstrong, bu üç dinin ortak kutsalını da ele almış ve 1996 yılında *Kudüs'ün Tarihi* isimli çalışmasını yayımlamıştır. Bu çalışmada Armstrong din ve inanç kavramlarını merkeze almakta, başta siyasi ve askeri konularda olmak üzere gerçekleşen bütün olayları bölgede yaşayan insanların gözünden dini duyguları dikkate alarak aktarmaktadır. Bu noktada şunu belirtmek gerekir ki kaynakçası ve diziniyle birlikte 600 sayfalık geniş bir hacme sahip olsa da eser aslında Kudüs'ün dini tarihini anlatmaktadır. Daha çok Tarih biliminin konusuna giren savaşlar, antlaşmalar, ticaret, siyaset gibi meseleler yüzeysel olarak aktarılmakta ya da bölgede yaşayan dinleri ve mensuplarını nasıl etkilediği hususunda incelenmektedir. Her ne kadar kitabın başlığında üç dinden söz edilse de Armstrong bölgenin dini tarihini MÖ 3200'lerde Kenanlılar ve bölgede yaşayan diğer halklardan bahsederek başlatmaktadır. Bu başlangıç oldukça önemlidir çünkü Armstrong sayısı az da olsa çanak, çömlek, tablet vb. tarihi kayıtlardan yararlanarak Yahudilerden önce binlerce yıl boyunca Kudüs ve

civarında farklı halkların yaşadıklarını ortaya koymaktadır. Yahudilerin Kudüs'e verdikleri isim dahi kendilerinden yüzlerce yıl önce Kenanlılar tarafından verilen isimle neredeyse aynıdır. Firavun III. Senusret (MÖ 1878-1842) döneminden kalma on dokuz Kenan kentinin isminin geçtiği vazolardan birinde Kudüs'ün ismi "Ruşalimum" olarak yer almaktadır. Kentin isminin yer aldığı ilk tarihsel kayıt budur. Bu isim "batan güneş" ya da "akşam yıldızı" ile ilişkilendirilen Suriye tanrısı Şalim'den gelmektedir. (s. 31) Bu ismin bir pagan tanrısından gelmesine rağmen Yahudilerin bu durumu kabul etmesi son derece ilginçtir. Bölgede siyasi olarak Mısır'ın üstünlüğü bulunmasına rağmen kültürel olarak Suriye etkisinin baskın olduğunu dile getiren Armstrong bir başka Suriye tanrısına daha dikkat çekmektedir. Suriye'nin kıyısında yaşayan Ugarit halkının taptığı fırtına tanrısı Baal, zaman içinde bölgeye yapılan göçler neticesinde Kudüs ve civarında oldukça önemli bir tanrı haline gelmiştir. Baal, Suriye panteonunun baş tanrısı değildir ancak babası El'in *deus otiosus* (uzak tanrı/işlevsiz tanrı) haline dönüşmesi ile birlikte Baal panteonda öne çıkmıştır. Çünkü yağmurları ve bereketi getiren fırtına bulutlarına o hükmetmektedir. Baal, düzen ve bereketin sağlanması için kötülük güçleri olarak görülen deniz tanrısı Yam-Nahar ve verimsizlik/kuraklık tanrısı Mot ile savaşmıştır. Kazandığı zaferin ardından Safon Dağı'nda bir saray yaptırmış ve Baal isminin işaret ettiği gibi "Efendi" yani "Rab" olmuştur. Artık tanrıları ve insanları yalnızca Baal yönetecektir. Ugarit halkı tanrısal bereketi yeryüzüne indirmek amacıyla Baal'in göksel sarayının birebir kopyası olan bir tapınak yapmış ve tehlikelerle dolu dünyada kendileri için bir sığınak oluşturmuştur. Armstrong, Baal kültüründe yer alan tüm bu motiflerin Yahudi inancında da doğrudan bulunduğunu hatta Eski Ahit'te kimi zaman "Siyon" yerine "Safon" (Mezmurlar 48:2) adının kullanıldığını ifade etmektedir (ss. 43-49). Armstrong'un ifade ettiği bu durum bizlere göstermektedir ki Yahudi inancının kökleri ve bu inancın Kudüs ile olan bağlantısı iddia edildiği gibi tek bir millete ait ve homojen bir yapıdan oluşmamaktadır. Yahudilik en başta tanrı algısı olmak üzere pek çok konuda o bölgede yaşayan halkların inançlarından oldukça fazla etkilenmiştir.

MÖ 1200'lere kadar hiçbir tarihi kayıta İsrail adının geçmediğini ifade eden Armstrong, Yahudi tarihinin başlangıcı olarak kabul edilen Patriarkların (İbrahim, İshak, Yakup) ve hatta sonrasında Yusuf, Musa, Davud, Süleyman gibi Yahudiliğe yön veren kişiler ile ilgili anlatılar için elimizdeki tek kaynağın Kutsal Kitap olduğunu

ifade etmektedir. Bu noktada Armstrong dört kaynak hipotezi hakkında kısa bir açıklama yaparak Kutsal Kitap'ta yer alan anlatıları bu hipotez üzerinden okumaktadır. Böylece Yahudiliğin başta Tanrı tasavvuru olmak üzere zaman içerisinde pek çok noktada nasıl değiştiği ortaya koyulmaktadır. Özellikle Patriarkların inandığı, da-ima hoşgörü ile hareket eden Tanrı'nın zaman içerisinde yalnızca Yahudilerin taptığı savaşçı, sert hatta zaman zaman acımasız bir varlığa dönüşümünü görmek okuyucu açısından son derece etkileyicidir. Armstrong'un yaptığı bir başka vurgu Kutsal Kitap'ta yer alan Patriarklarla ilgili anlatılarda Kudüs'ün isminin geçmemesi üzerinedir. Bu anlatılarda geçen isimler daha sonra Kudüs ve çevresi ile özdeşleştirilmiştir. İsrailoğullarının bir ulus olarak şekillendiği olayların hiçbirinde Kudüs'ün rolü bulunmamaktadır. Yeşu ve Hakimler kitaplarında bile Kudüs hala Yebusilerin yaşadığı yabancı bir kent olarak zikredilmektedir. İbrahim, bir sefer dönüşü Salem'in kralı Melkisedekle karşılaşmış ve Salem tanrısı El Elyon adına kut-sanmıştır. Salem daha sonra Kudüs'le özdeşleştirilmiştir ancak bu iddianın herhangi bir dayanağı yoktur. El Elyon "En Yüce Tanrı" anlamına gelmektedir. Bu unvan aynı zamanda Safon Dağı'ndaki Baal'in de unvanlarından biridir ve daha sonra aynı unvan Yahve'ye de verilmiştir (s. 60). Armstrong'un Kutsal Kitap üzerinden Kudüs'teki Yahudi tarihine dair yaptığı okumada önemli noktalardan biri de Kutsal Kitap anlatılarındaki boşlukları doldurmasıdır. Bu boşlukları doldururken tarih, antropoloji, coğrafya gibi bilimlerden faydalanmaktadır. Böylece okuyucunun zihninde daha sağlam bir tarihsel zemin oluşturulmakta ve metnin akıcılığına katkı sağlanmaktadır.

Armstrong'un Yahudiliği ele aldığı kısımda üzerinde en çok durduğu husus Yahudi inancının temelinde bulunan Tapınak'tır. Ancak burada Tapınak'ta yapılan ibadetler ve ritüellerden ziyade Tapınak'ın Yahudiler için ne ifade ettiği anlatılmaktadır. Kudüs'te Süleyman Tapınağı yapılanaya kadar Yahve'nin herhangi bir yaratıcı tanrı olma vasfı bulunmamaktadır. O yalnızca bir halkın yaratıcısıdır. Ancak daha sonra Yebusilerin etkisiyle Baal kültürünü içine almış ve El Elyon olarak insanların karşısına çıkmıştır. Dünyayı yaratmak ve düzeni sağlamak için ölümün ve kaosun güçleri ile savaşan Baal gibi Yahve de savaşçı bir tanrı olmuştur. Halkını korumak için böyle olmak zorundadır da. Yahve'nin evi olan Tapınak aynı zamanda Kudüs'ün kalesidir. Bu kale yerinde olduğu müddetçe Kudüs'ün düşmesi mümkün değildir çünkü diğer tanrılardan daha üstün olan

Yahve orada bulunmaktadır. Tapınak kültü Yahuda halkının kendilerini dünyaya bağlamasına da yardım etmiştir. Tapınak bir aidiyet hissi oluşturmuştur. Varoluşun bütün canlılığı en derin şekilde Tapınak'ta hissedilmektedir. Tapınak'ta geçirilen bir gün başka yerlerdeki bin güne bedeldir (s. 96).

Armstrong meselenin daha iyi anlaşılabilmesi için zaman zaman Yahudi tarihinin dışına çıkarak diğer mitolojiler üzerinden örnekler vermekte ve kıyaslamalar yapmaktadır. Tapınak'ın yıkılması, sürgün, sürgünde yaşananlar, Tapınak'ın yeniden inşası oldukça detaylı bir biçimde ele alınmaktadır. Bu noktada Armstrong'un Yahudi dininin sürgünde icat edildiğine dair yapmış olduğu tespit son derece önemlidir. Çünkü hem Tapınak'a hem de Yahudilerin sosyal yaşantısına dair belirlenen kurallar sürgünde ortaya koyulmuştur. Sürgünde buldukları sırada Yahudilerin büyük kısmı Yahve ile birlikte Babil tanrılarına da inanmaya hatta çocuklarına onların isimlerinden türetilen isimler vermeye başlamıştır. Bir grup muhafazakar Yahudi ise Yahve'nin yalnızca Yasa'ya uyulduğu takdirde halkı koruyacağı söylemini dile getirmeye başlamıştır. Bu anlayış giderek yaygınlaşmış ve Yasa, sürgündekilerin kimliklerini korumak için önemli bir enstrümana dönüşmüştür.

Sürgünler, kendilerini komşularından ayıran düzenlemeler ve uygulamalar derlemiştir. Erkek çocuklar sünnet edilmiş, Sebt günü çalışmaya ve bazı yiyeceklere yasak getirilmiştir. Yahudiler, tanrıları kadar farklı ve ayrı bir "kutsal" halk olma çabası içine bu dönemde girmiştir (s. 122). Yine bu dönemde Yasa ve Tapınak'la ilgili pek çok düzenleme gerçekleştirilmiştir. Tapınağa kimlerin girebileceği, temizlik kuralları, kıyafetler vb. detaylar bu dönemde belirlenmiştir. Bu düzenlemelerin sürgünde gerçekleştirilmesi oldukça çarpıcıdır. Çünkü bu düzenlemeleri gerçekleştirmenin herhangi bir imkanı yoktur. Ancak sürgünler Tapınağın tümüyle işler durumda bir kurum olduğunu düşünmektedir ve yönetilmesi için bir kurul oluşturulmuştur. Kudüs, sürgünler için içselleştirilmiş bir değer haline gelmiştir. Tapınak artık Yahuda'nın terk edilmiş topraklarındaki fiziksel kentin çok uzağında ama yine de ulaşılabilir bir kurtuluş imgesi haline dönüşmüştür. Tüm bunlara rağmen Kudüs'e dönme fırsatı ortaya çıktığında sürgünlerin çoğunun Babil'de kalmayı tercih ettiği de bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır (s. 132). Armstrong bu durumun sebeplerini de başta sürgündeki Yahudilerin psikolojik durumlarını ardından sosyolojik ve ekonomik ortamı inceleyerek okuyucuya sunmaktadır. Yahve, Tapınak ve Ku-

düs'le ilgili söylenenlere baktığımızda karşımıza çıkan tabloda Yahudi inancının merkezinde neredeyse hiçbir zaman Kudüs olmadığını söylemek mümkündür. Yahudilik çevresel faktörlerin ve çeşitli kültürlerin yoğun etkisi altında biçimlenmeye devam ederken Kudüs yalnızca zaman zaman sahneye çıkan bir figüran konumundadır.

Kudüs'teki Yahudi varlığını etkileyen ve uzunca bir süre bu bölgedeki varlıklarının sonlanmasına sebep olan Yunan ve Roma etkisi de eserde detaylı şekilde işlenmektedir. MÖ 300'lerden itibaren Yunan hakimiyetine giren bölgede Helenistik kültür yayılmaya başlamış ve Yahudiler de bundan etkilenmiştir. Bazı Yahudiler bu yeni kültürü benimserken diğerleri reddetmiştir. Böylece Muhafazakar Yahudilik dediğimiz yapı daha net bir biçimde şekillenmeye başlamıştır. Hem bölgedeki büyük güçler hem de Yahudiler arasında yaşanan çatışmalar Yahudi dininin şekillenmesinde etkili olmuştur. Bölgedeki yöneticiler tarafından sağlanmaya çalışılan huzur savaşlar ve iç karışıklıklarla sık sık bozulmaya başlamıştır. Bölgeye Roma İmparatorluğu'nun gelmesi ile birlikte her şey değişmiştir. Bu dönemde Tapınak'la ilgili önemli bir gelişme yaşanmıştır. Roma İmparatorluğu tarafından Yahudilerin Kralı ilan edilen Hirodes MÖ 19 dolaylarında Tapınak'ı yeniden yapmaya karar vermiştir. İnsanların endişelerini bastırmak adına tapınak için gerekli malzemeyi toplamadan inşaata başlanmamıştır. Hirodes diğer binalarda oldukça yenilikçi bir şekilde davranırken Tapınak söz konusu olduğunda eski binaların planlarını ve boyutlarını özenle korumuştur. Sıradan halkın yasak bölgelere girmemesini güvenceye almak için duvarcılık ve marangozluk eğitimi almış bin rahip çalıştırmıştır; Hekal (İbadet Alanı) ve Devir'den (Kutsallar Kutsalı) sadece bu kişiler sorumludur. İnşaat çalışmaları kurban kesimini bir gün bile aksatmayacak şekilde devam etmiş ve Tapınak binalarının inşaatı 18 ayda tamamlanmıştır. İbadetteki bu süreklilik Hirodes'in binası aslında üçüncü olsa da İkinci Tapınak olarak adlandırılmasını sağlamıştır. Hirodes binaların boyutunu değiştiremese de Tapınak Platformunu genişletmiş ve böylece büyük bir yapı ortaya çıkmıştır. (s. 181) Yahudiler arasında yükselen milliyetçi akımlar ve bu akımların neden olduğu isyanlar neticesinde gerçekleşen Tapınak'ın yıkımı ile Yahudilik yeniden bir dönüşüme girmek durumunda kalmıştır. Armstrong, Tapınak'ın yıkımının Yahudiler'de yarattığı travmayı ve bu yıkımın getirdiği dini değişiklikleri özellikle incelemektedir.

Eserde Yahudi tarihinden Hıristiyan tarihine son derece yumuşak bir şekilde geçilmektedir. Tapınağın yıkımı ve hatta sonrasında çıkan isyanlarla Yahudilerin bölgeden uzaklaştırıldığı MS II. yüzyıla kadar Hıristiyanlardan neredeyse hiç bahsedilmemektedir. İsa'nın hayatından yalnızca 2 sayfada, havarilerin faaliyetleri ve Pavlus'un düşünceleri de birkaç sayfada yüzeysel olarak aktarılmaktadır. Armstrong başta Caesarea piskoposu Eusebius (ö. 339) olmak üzere erken dönem Hıristiyan yazarlardan yaptığı alıntılarla MS IV. yüzyıla kadar Kudüs'ün Hıristiyanlık için kutsal ve önemli bir şehir olmadığını vurgulamaktadır. Hatta kutsal olmak şöyle dursun aksine lanetli ve günahkâr bir şehirdir. Çünkü Kudüs, İsa'yı reddetmiştir. (s. 232) Armstrong'a göre erken dönem Hıristiyanların Kudüs'e önem atfetmemesinin bir diğer nedeni İsa'nın ve havarilerin bu dünyaya değersiz görme, Tanrı'nın Egemenliği'ni bekleme ve daha da önemlisi Roma İmparatorluğu tarafından henüz kabul görmemiş olmaktır. Hıristiyanlığın Kudüs'e bakışı İmparator Constantinus'un (ö. 337) Hıristiyanlığı *religio licita* (meşru din) ilan etmesiyle değişmektedir. Zaman içerisinde İmparatorluk desteğini alan ve tek din haline gelen Hıristiyanlık Kudüs'ün tek sahibi olduğunu iddia etmiş ve bu iddia doğrultusunda Hıristiyan teologlar, günahkâr şehir Kudüs'ü kutsal şehir Kudüs haline dönüştürecek söylemler üretmiştir.

Hıristiyanlar yüzyıllar içerisinde aşamalı olarak Kudüs ve civarındaki Yahudi mirasını tamamen üstlenmiş ve bölgede Yahudiler için kutsal kabul edilen hemen her yeri Hıristiyanlaştırmıştır. Armstrong'un Kudüs'teki Hıristiyan tarihini ele alırken özellikle erken dönemlerde Kudüs'e gelen hacıların ve din adamlarının yazdıklarından yararlanması oldukça önemlidir. Bu sayede okuyucuyu yüzlerce yıl önce Kudüs'ün nasıl bir görünüme sahip olduğunu zihninde canlandırabilmektedir. Armstrong'un Hıristiyanlara dair yaptığı en önemli tespit MS IV. yüzyıldan itibaren bölgede üstünlük kuran Hıristiyanların, Yahudilerin içinde bulunduğu sefil durumdan kötücül bir haz aldıkları ve Kudüs'te kendilerinden başkasına yaşam hakkı tanıma hususunda son derece cimri olduklarıdır. Yapılan bu tespit çok kıymetlidir. Hıristiyanlar bölgedeki binlerce yıllık Yahudi ve pagan mirasını benimsemelerine ve hatta Yahudi mirasının üzerine oturduklarının farkında olmalarına rağmen Kudüs ve civarının tek gerçek sahibi oldukları düşüncesini benimsemişlerdir. Bu dışlayıcı fikrin Hıristiyanlığın Romalılaşması neticesinde ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Roma'nın dünyayı fethetme arzusu Hıristiyanlık içerisinde kendisini göstermiş ve

ilk düşman olarak İsa'nın katili olarak görülen Yahudiler hedef alınmıştır. Hıristiyanların Kudüs'teki ikinci hedefi ise VII. yüzyılda Arabistan'dan doğan ve çok kısa bir sürede süper güç haline gelen Müslümanlar olacaktır. Sevgi dini olarak kendini tanıtan Hıristiyanlık, Kudüs'te kendisini çoğunlukla nefret ve aşağılama ile ifade etmiştir (s. 312).

Batılı bir araştırmacı olan Armstrong'un bu eserinde Kur'an'ın öğretileri ve İslam hakkındaki düşünceleri oldukça şaşırtıcıdır. Yahudilik ve Hıristiyanlığı ele alırken sürdürmüş olduğu objektifliği İslam hakimiyeti altındaki Kudüs'ü incelerken de sürdürmektedir. Hatta İslam'ın toplumsal adalet, birlik ve cihat gibi kavramları hakkında yaptığı yorumlar sanki Müslüman bir yazarın elinden çıkmış gibidir. Kudüs, Hz. Ömer'in fethinin ardından Osmanlı İmparatorluğu yıkılana kadar kısa süreli Haçlı hakimiyeti dışında yüzyıllar boyunca İslam yönetimi altında kalmıştır. 1095 yılında Papa II. Urbanus Clermont Barış Konseyi'nde din adamlarına, şövalyelere, Avrupa'nın yoksul insanlarına hitap etmekte ve kutsal kurtuluş savaşı üzerine vaaz etmektedir. Şövalyelere Avrupa'yı parçalayan anlamsız feodal savaflara girmek yerine yirmi yıldır Müslüman Türklerin buyruğu altında yaşayan Anadolu'daki Hıristiyanlara yardım etmelerini daha sonra oradan Kudüs'e yürüyüp Mesih'in mezarını İslam'dan kurtarmalarını istemektedir. O zamana kadar hacıların silah taşınması yasaktır; şimdi Papa onlara kendi elleriyle kılıç vermektedir. Konuşmasının sonunda Urbanus coşkuyla alkışlanmakta, büyük kalabalık tek bir ağızdan "Deus hoc vult" (Tanrı bunu istiyor) diye bağırmaktadır. Avrupa'da Tanrı'nın Barışı, Yakın Doğu'da ise Tanrı'nın Savaşı gerçekleşecektir (s. 357). Papa'nın verdiği bu kılıç Kudüs'e gidene kadar başta Avrupalı Yahudiler olmak üzere önüne çıkan her türlü yabancıнын boynuna inmiştir. Haçlı ordusu 1099 yılında hedefine ulaştığında Kudüs tarihinin en kanlı katliamını gerçekleştirmiştir. Tarihi kayıtlardan yapılan alıntılara göre Haçlılar üç gün boyunca sistemli bir şekilde Yahudileri ve Müslümanları katletmiştir (s. 361). Bu katliamın yaşattığı travma yüzlerce yıl boyunca devam etmiş ve üç dinin mensupları arasındaki gerilimin en büyük sebeplerinden biri olmuştur. İşin en acı tarafı ise bu katliamı gerçekleştiren insanların kendilerini haklı görmesidir. Onlara göre Tanrı yüzlerce yıldır Yahudilerin ve Müslümanların inançsızlıklarından, umursamaz tavırlarından ve saygısızlıklarından dolayı acı çekmiştir. Bu saygısızlık neticesinde şehirdeki insanların öldürülmesine karar vermiştir. Şehri günlerce kana bulayan bizzat

Tanrı'nın kendisidir. Bu örnek insan tabiatının binlerce yıldır ne yazık ki en ufak bir gelişme göstermediğinin çok açık bir göstergesidir. İnsanlar kendi arzuları ve çıkarları uğruna dini inançları, Tanrı'yı ya da herhangi bir önemli ilkeyi istedikleri gibi kullanmaya cüret etmektedir. Bu tavır neticesinde de insanlığın sahip olduğu yüce değerlerin içi yavaş yavaş boşalmakta ve insanlık içi boş bir kabul haline dönüşmektedir.

Armstrong çok açık bir biçimde Kudüs'ün en huzurlu zamanlarının İslam hakimiyeti altında gerçekleştiğini ifade etmektedir. Bu dönemde Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar Kudüs'te bir arada yaşamayı başarmıştır. Çünkü Müslümanların kutsal algısı, Yahudi ve Hıristiyanların kutsal algısından çok daha kapsayıcıdır (s. 325). Şehirdeki huzurun zirvesi de Osmanlı döneminde yaşanmıştır. Çünkü Osmanlı yüzyıllar boyunca siyasi, askeri ve ekonomik olarak güçlü bir devlet olmuş, kurmuş olduğu vakıflarla Kudüs'ü himaye etmiştir. Ancak devletin gücünü kaybetmesi ile birlikte Kudüs'teki huzur da kaybolmuştur. Eserde 1. Dünya Savaşı'nın öncesi ve sonrasında Avrupalı devletlerin Kudüs'teki faaliyetleri, 2. Dünya Savaşı'nın Yahudilere ve Kudüs'e etkisi, İsrail Devleti'nin kuruluş aşamaları ve eserin yayımlandığı 1996 yılına kadar gerçekleşen siyasi ve askeri olaylar da aktarılmaktadır. Armstrong, XIX. ve XX. yüzyıldan itibaren Kudüs ve civarında yaşanan kargaşanın sorumlusu olarak da Avrupalı devletleri ve Hıristiyanları göstermektedir. Hıristiyan Avrupa kendi çıkarları ve huzuru için Yahudileri ve Arapları kullanmakta, yüzyıllar boyunca İslam yönetimi altında birbirlerine en azından tahammül edebilmiş toplulukları felakete sürüklemektedir. "İyilik, sevgi ve merhamet gerçekten inancın bir özelliği ise Hıristiyanlık Kudüs'te başarısız olmuştur" (s. 452). Armstrong, Kudüs'ün kutsallığının ancak sevgi, saygı, hoşgörü ve toplumsal adaletle yüceltileceğini belirtmekte ve barış temennileri ile eserini sonlandırmaktadır.

Karen Armstrong diğer eserlerinde olduğu gibi sade ve akıcı bir üslupla meseleyi son derece açık bir biçimde özetlemektedir. Hangi dinin Kudüs'teki tarihini inceliyorsa önce o dinin kendi kaynakları üzerinden anlatısını biçimlendirmesi ardından diğer kaynaklara atıflar yaparak eklemeler ve kıyaslamalar yapması okuyucu açısından oldukça doyurucudur. Yeri geldiğinde meselenin daha iyi anlaşılması adına konudan küçük bir sapma yaparak gerekli bilgileri vermesi de oldukça önemlidir. Bu sayede eser, Dinler Tarihi ile ilgili çok fazla bilgisi olmayan okuyucular için de rahat okunabilir bir hale dönüşmektedir. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi

Armstrong eser boyunca objektifliği elden bırakmamakta ve Kudüs'ün binlerce yıllık dini tarihini şeffaf bir biçimde ortaya koymaktadır. Bütün bu olumlu taraflarla birlikte kitabın olumsuz tarafları da mevcuttur. Öncelikle kitabın Türkçe tercümesinde ufak da olsa sıkıntılar bulunmaktadır. Bu sıkıntılar özellikle Dinler Tarihi alanına ait kelimelerin ya da ifade kalıplarının tercümesinde karşımıza çıkmaktadır. Bu tercüme hatalarından dolayı da kimi zaman cümle düşüklükleri kimi zaman da okuyucunun akışını bozan tatsız cümleler meydana gelmektedir. Örneğin bir Arap kabilesi olan Gassaniler, İngilizcede "Ghassanids" şeklinde yazılmalarından ötürü olsa gerek "Hasaniler" ya da "Hasan kabilesi" olarak tercüme edilmiştir. Hz. Peygamber'in hadislerinin aktarıldığı bir bölümde "hadis" kelimesi yerine "gelenek" kelimesi kullanılmış ve "Hz. Peygamber bir geleneğinde..." gibi anlamsız bir cümleler ortaya çıkmıştır. Her ne kadar hadis kelimesi İngilizce "tradition" ile ifade edilse de bu kelime Hz. Peygamber bağlamında "hadis" olarak tercüme edilmelidir. Bunlar gibi hatalar göz önüne alındığında çevirmenin ve editör ekibinin Dinler Tarihi ve İslam literatürüne hakim olduğunu söylemek ne yazık ki mümkün değildir. Eser boyunca devam eden bir diğer hata, dipnot rakamlarının azımsanmayacak sayıda bir bölümü normal rakamlar olarak cümle sonlarında durmaktadır. Bir başka hata Kur'an ve Kâbe kelimelerinin yazımı ile ilgilidir. Eser boyunca ne yazık ki "kurmak" fiilinden türeyen kuran kelimesi bulunmamaktadır. Bu kelimenin geçtiği bütün cümlelerde özel isim olarak Kur'an kelimesi geçmektedir. Örneğin "... şehri kuran ..." cümlesi "... şehri Kur'an..." şeklinde yer almaktadır. Aynı şekilde özel isim olan Kâbe'yi "reKâbet" şeklinde görmek mümkündür. Tüm bunlara rağmen Karen Armstrong'un bu eseri Kudüs'ün dini tarihi ile ilgili yazılmış son derece başarılı ve konu ile ilgili çalışma yapanların ya da Kudüs'e ilgi duyanların kesinlikle okuması gereken bir çalışmadır.

Mustafa Furkan DİNLEYİCİ

Arş. Gör., Marmara Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı
[furkandinle@gmail.com] ORCID: 0000-0002-8819-7770

